
JUDAISMUS

V TEREZÍNSKÉM GHETTU

MARTA MALÁ

---

p3k

JUDAISMUS V TEREZÍNSKÉM GHETTU

MARTA MALÁ

NAKLADATELSTVÍ P3K

PRAHA 2019

Publikace vychází s podporou Nadace Židovské obce v Praze.
Za poskytnutí ilustrací k reprodukci děkujeme Památníku Terezín,
Židovskému muzeu v Praze a majitelům sbírek.

© Marta Malá, 2019

© Nakladatelství P3K, 2019

ISBN 978-80-7667-020-4 (pdf)

ISBN 978-80-7667-021-1 (epub)

ISBN 978-80-7667-022-8 (mobi)

OBSAH

ÚVOD	7
Výchozí zdroje	9
GHETTO TEREZÍN	13
Správa a samospráva ghetta	14
Obyvatelé ghetta	15
NÁBOŽENSKÝ ŽIVOT V GHETTU	18
Judaismus	18
Synagogy a modlitebny	22
Terezínští rabíni a kantoři	25
Křesťanství	27
Islám	28
ŽIDOVSKÉ OBŘADY SPJATÉ SE ŽIVOTNÍM CYKLEM	29
Narození	29
Darování jména	31
Obřizka	32
Výchova a vzdělávání dětí	34
Bar micva	35
Vyučování dospělých	37
Sňatek	39
Evidence sňatků a právní platnost	40
Uzavření sňatku v ghettu	43
Svatební smlouvy	45
Terezínské svatby ve vzpomínkách pamětníků	48
Manželská čistota	53

Rozvod	53
Poslední věci člověka	54
Pohřby	54
ŽIDOVSKÉ SVÁTKY	59
Židovský kalendář	59
Šabat	60
Roš ha-šana	61
Jom kipur	65
Simchat Tora	67
Chanuka	67
Tu bi-švat	70
Purim	72
Pesach	75
SHRNUŤÍ	79
PŘÍLOHY	81
Seznam použitých pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů	97
Poznámky	101
Jmenný rejstřík	113
SUMMARY (Judaism in the Terezin Ghetto)	117

ÚVOD

Práce JUDAISMUS V TEREZÍNSKÉM GHETTU se snaží přinést nový pohled na část historie ghetta. Na základě dosud málo využitých pramenů, jakými jsou výpovědi a vzpomínky přeživších terezínských vězňů i archivní materiály z doby existence ghetta, dokládá a objasňuje otázku významu a uchování židovské náboženské tradice jako sociální instituce v kontextu extrémních životních podmínek. Zaměřuje se na konkrétní projevy judaismu v ghettu, na vnímání a dodržování židovských tradic a zvyků jeho obyvateli, především českými a moravskými Židy. Pro uvedení do problematiky se autorka nejprve krátce věnuje základním reáliím ghetta, jeho založení, správě, složení obyvatelstva i dějinám. Následně analyzuje v Terezíně tolerovaný náboženský život, předkládá přehled náboženských skupin i komplexní seznam rabínů a kantorů, kteří byli v Terezíně vězněni a působili zde jako duchovní. Rovněž uvádí přehled modliteben a synagog, blíže je popsána dochovaná modlitebna. Jádrem práce jsou kapitoly věnované náboženským obřadům životního cyklu a židovským svátkům. Autorka nejprve zmiňuje obřady spjaté s životem věřícího a jejich realizaci v rámci ghetta. Přibližuje především rituály spojené s narozením, darováním jména, obřizkou, ale i výchovu a vzdělávání dětí a dospělých, obřad bar micva, svatby, rozvody i péči o umírající a pohřbívání. Největší důraz klade na pramenné podklady a vzpomínky respondentů vztahující se k terezínským svatbám, neboť toto téma zůstávalo dosud na okraji zájmu odborného bádání, přestože v Terezíně bylo podle židovského ritu sezdáno téměř 500 manželských párů. V archivech a soukromých sbírkách se podařilo dohledat devět kopií svatebních smluv, které byly v ghettu sepsány. Vlastní nashromážděné výpovědi pamětníků a související archivní materiály jsou porovnány s tradičním ritem a současně konfrontovány s již publikovanými záznamy orální historie i odborné literatury. Každý z obřadů tzv. životního cyklu je nejprve představen v kontextu tradičního pojetí a s ním spojených

zvyků, přičemž je uveden aškenázský minhag, jelikož obyvatelé ghetta byli z většiny aškenazové, následně je prezentována jeho realizace v podmínkách ghetta. Stejným způsobem je zpracována také následná kapitola o židovských svátcích, rovněž kladoucí důraz na analýzu dochovaných dokumentů a vzpomínek na oslavy svátků v Terezíně. V úvodu této části práce jsou popsány dochované židovské kalendáře, které byly v ghettu vytvořeny a které obsahují data a přesné termíny židovských svátků. Následuje obraz jednotlivých svátečních dní v kontextu jejich realizace v ghettu. Jednotlivé svátky jsou řazeny podle židovského kalendáře, počínaje prvním dnem Nového roku, roš ha-šana.

Předkládaná fakta jsou ilustrována přílohami, tvořenými výběrem z archivních materiálů. Nalezneme zde všech devět dohledaných svatebních smluv, kopie židovských kalendářů na roky 5703 (1942/43) a 5704 (1943/44), tematické kresby terezínských dětí i fotografie dochovaných maleb v bývalé modlitebně terezínského ghetta.

Uvedené citace z pramenů, literatury a vzpomínek jsou v práci prezentovány v autentické podobě. Přepisy hebrejských názvů se řídí transkripcí hebrejských výrazů, uvedenou v publikaci *Judaismus od A do Z*.¹ Názvy židovských svátků a obřadů jsou skloňovány, např. o šabatu, během chanuky apod. Je-li to vhodné, jsou v textu uvedeny hebrejské překlady názvů, např. kantor, chazan, počet deseti nábožensky dospělých mužů, minjan, svatební baldachýn, chupa. Slovo Žid je psáno s velkým Ž (s ohledem na národnost), v citacích však je zachován původní text, jenž často obsahuje slovo žid s malým písmenem (náboženská příslušnost). Používán je původní název vyhlazovacího tábora Auschwitz-Birkenau, v pramenech i literatuře se však v citacích může vyskytovat název Osvětim, jedná se o totéž místo.

Výchozí zdroje

Téma judaismu v terezínském ghettu nebylo dosud komplexněji probádáno a zpracováno. Hlavní historiografické práce se mu věnují pouze okrajově. Hans Günter Adler se krátce zabývá judaismem ve III. díle Terezín 1941–1945 Tvář nuceného společenství, nevěnuje se však projevům tradic, nýbrž jejich prožívání.² Adler dokumentuje některé židovské obřady, zejména svatby, rozvody a pohřby, ale v jiném než judaistickém kontextu. Karel Lagus a Josef Polák informativně zmiňují v knize Město za mřížemi téma bohoslužeb a rabínů.³ Zdeněk Lederer v díle Ghetto Theresienstadt uvádí bližší informace o terezínských svatbách, jmenuje několik terezínských modliteben a některé rabíny.⁴ Nejvíce o náboženském životě vypovídají svědectví původně kolínského rabína Dr. Richarda Federa, vydaná v práci Židovská tragédie⁵ a ve sborníku Theresienstadt,⁶ zejména v kapitole Náboženský život v Terezíně.⁷ Zmínky o náboženských rituálech, oslavách židovských svátků, o práci rabínů nalézáme ve zlomcích také v dochovaných dokumentech a vzpomínkách pamětníků. Činnost sionistického hnutí v ghettu přibližují ve svých pracích např. Shlomo Schmiedt⁸ a Ruth Bondyová.⁹

Studie je zpracována především na základě zachovaných dobových dokumentů, literatury a z velké části díky svědectví pamětníků. Autorka komplexně prostudovala archiv vzpomínek Památníku Terezín, obsahující 531 výpovědí, které instituce shromažďuje již od konce 2. světové války. Většina svědectví byla pořízena na základě dotazníku nebo strukturovaného rozhovoru. Dále využila rozhovory s pamětníky, které od roku 1990 systematicky nahrávalo oddělení pro dějiny šoa Židovského muzea v Praze. Téma konzultovala s Annou Lorencovou a Annou Hyndrákovou, které rozhovory s přeživšími vedly a které samy byly v ghettu vězněny. Rozhovory jsou rovněž strukturované. Tazatelky se ptaly na předválečný život rodiny, na vztah k židovské tradici, na počátek perzekuce, i konkrétní projevy antisemitismu. Druhá část řízeného rozhovoru

zahrnuje otázky vztahující se k období těsně před zahájením deportací: např. předvolání do transportu. V centru pozornosti stojí vzpomínky na pobyt v terezínském ghettu, rodinné a společenské vazby vězňů a každodenní život. Ve většině případů pak záznam obsahuje popis prožitků z dalších tranzitních ghatt, koncentračních táborů a ojediněle i z vyhlazovacích středisek. Závěrečné otázky jsou směřovány k tématu osvobození a poválečného života. Další srovnatelná svědectví byla dohledávána v on-line databázi rozhovorů s pamětníky o. s. Post Bellum na webovém portálu www.pametnaroda.cz. Autorka rovněž vyhledala relevantní vzpomínky v archivech Yad Vashem a Centru Malach The Shoah Foundation. Uveřejnila také žádost o svědectví židovských zvyků v ghettu v časopise Terezínské iniciativy a v osobním rozhovoru pro časopis Roš Chodeš a díky tomu ji kontaktovalo několik pamětníků. Vedla vlastní rozhovory s více než dvaceti přeživšími holokaustu. Dohledala šest žijících pamětníků, kteří byli v ghettu oddáni podle židovského ritu, a nahrála s nimi rozhovor, zacílený na vzpomínky na svatební obřad. Další podklady prostudovala v archivech Židovského muzea v Praze, Památníku Terezín, Beit Terezin a Yad Vashem. Významným zdrojem informací jsou dochované terezínské deníky, nejvíce přínosným je pak Redlichův deník.¹⁰ Egon Redlich (1916–1944) byl vedoucím oddělení péče o mládež a byl aktivním sionistou dodržujícím židovské předpisy. Ve svém deníku zaznamenává téměř od začátku existence ghetta důležité události a své názory. První poznámka je datována 1. lednem 1942, poslední se vztahuje k datu 10. září 1944 nebo 22. října 1944,¹¹ kdy i on obdržel předvolání do transportu s cílem Auschwitz-Birkenau. Deník je psán převážně hebrejsky. Byl objeven na půdě jednoho z terezínských domů v roce 1967. Autorka se seznámila také s unikátní sbírkou dětských kreseb z ghetta, která byla uchována a předána po válce do sbírek Židovského muzea v Praze. Sbíрка obsahuje na 4 500 kreseb, které v letech 1942–1944 vytvořily děti pod vedením Friedl Dicker-Brandeisové. V e výkresech byly vyhledávány motivy židovských zvyků a tradic. Pět vybraných kreseb, znázorňujících pesachový seder, novomanžele a pohřeb je zařazeno do příloh práce. Také dochovaná výtvarná díla, vytvořená terezínskými malíři, obsahují motivy s náboženskou tematikou, především vyobrazení terezínských modliteben a pohřbů. Na jednotlivá výtvarná díla je odkázáno v příslušných kapitolách. Pramenem pro zpracování tématu byly rovněž dochované časopisy dětských a mládežnických domovů. Do práce jsou zařazeny příspěvky z časopisů Vedem a Domov, další dětské časopisy např. Rim, rim, rim a Bonaco žádné tematické informace neobsahují. Bývalý vězeň Karel Herrmann (po válce Heřman)

shromažďoval již v Terezíně materiály dokumentující kulturní život v ghettu. V tzv. Heřmanově sbírce se nacházejí mj. upomínkové plakátky a pozvánky na programy s náboženskou tematikou.¹² Velmi zásadním pramenem pro zpracování zvolené problematiky jsou Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941–1945, vydané tiskem Institutem Tereziánské iniciativy.¹³ Pro zpracování kapitol narození, darování jména, obřizka a svatby je velmi důležitým pramenem dochovaný přepis části tereziánské matriky, knihy narození a sňatků. Přepis zaznamenává 46 dětí narozených v Terezíně a 19 zde sezdaných manželství.¹⁴

Tématu identity a vztahu k tradici českých a moravských Židů v předválečném období se věnuje velmi podrobně Kateřina Čapková v knize Češi, Němci, Židé?,¹⁵ Wilma Iggers v krátké studii Zeiten der Gottesferne und der Mattheit,¹⁶ založené na výpovědích pamětníků shromážděných Židovským muzeem v Praze a Shoah Foundation, a Alena Heitlingerová studií Ve stínu holocaustu a komunismu.¹⁷ Otázkou identity se zabývaly také Anna Lorencová a Anna Hyndráková ve svém příspěvku na konferenci Fenomén holocaustu.¹⁸ Anna Lorencová o tématu napsala: „Přestože v Terezíně už jsem nebyla dítě (přijela jsem ve 14 a odjížděla v 18 letech, a ostatně dospělá jsem na základě předchozího vývoje událostí byla od 11 let), náboženský život o mě nezavádal. Ze stovek rozhovorů s pamětníky vím, že se s ním nesetkala ani převážná většina ostatních. Skoro bych si troufla vyslovit, že to bylo spíše výjimečné. ... To není popření Vašich výsledků, naopak je to tím obdivuhodnější, že to všechno, co jste o tom shromáždila, skutečně existovalo. Není výjimkou, že mnohé tereziánské Židy teprve pobyt v ghettu přivedl k židovství. Někteří dokonce mluví o tom, že se tam setkali se židovskou společností, se židovskou skutečností, kterou dosud neznali. Je možné, že aktivit, které potvrzují náboženský život v Terezíně nebo alespoň snahu o dodržování významnějších svátků, se mohli účastnit i Židé, kteří se židovstvím do té doby neměli nic společného.“¹⁹ Rabín Leo Baeck potvrzuje tento názor ve svých vzpomínkách: „Židé, kteří nevěděli o tom nic a žili celý život daleko od židovské tradice, se účastnili na minjanech.“²⁰ Prof. Emil Utitz po válce zaznamenal: „Nejsilnějším dojmem na mne působilo, když v předvečer velkých židovských svátků hořela v mnohých domovech světélka – bůhví, kde je ti lidé sehnali – mužové a ženy se modlili v hlubokém zahloubání. Při opatrném ocenění všech okolností mohu tvrdit, že zbožnost přese všechny zkoušky a zklamání jistě nepoklesla. Nějak se udržovalo vědomí, že Bůh, který židovstvo znovu a znovu trestal, a vždy přece zachránil, je uchráněn před zničením, a udržovala se úcta před nevyzpytatelností jeho cest. S vyloženým atheismem jsem se setkal jen zřídka, alespoň víru v osud jsem potkával, úctu k neznámému, fascinosum et tremendum.“²¹

GHETTO TEREZÍN

Město Terezín, vybudované Josefem II. jako vojenská pevnost, bylo během druhé světové války nacisty po pečlivém výběru vyhrazeno pro koncentraci protektorátních Židů. V těsném sousedství města se nachází Malá pevnost, která od roku 1940 sloužila jako věznice pražského gestapa. Další výhodou pro vybudování ghetta bylo od obce tři kilometry vzdálené nádraží v Bohušovicích, ležící na hlavní železniční trase spojující Prahu a Ústí nad Labem.

Dne 24. listopadu 1941 přijelo do Terezína prvním transportem 342 mužů, kteří měli za úkol připravit město na příjezd následujících transportů. Před válkou počet obyvatel Terezína nikdy nepřesáhl 7 200 osob²², ale ghetto obývalo v letech 1942–1945 vždy průměrně cca 30 000 vězňů. Terezín se stal místem, kam zpočátku směřovaly transporty českých a moravských Židů. Na konferenci ve Wannsee 20. ledna 1942 bylo rozhodnuto o dalším rozšíření. Od léta 1942 byli do ghetta posíláni také staří a privilegovaní Židé z Německa a Rakouska. Následně sem přicházely transporty také z Nizozemska, Dánska, na konci války byli do Terezína deportováni i Židé ze Slovenska a tzv. evakuačními transporty sem byli převáženi z koncentračních táborů vyklízených před postupující frontou Židé z Maďarska, Polska a dalších zemí. Evakuačními transporty na jaře 1945 bylo do města přivezeno ještě cca 15 500 osob, mezi nimi byli i nežidovští vězni. Celkem bylo do Terezína v letech 1941–1945 474 transporty deportováno 139 517 osob. Na východ bylo z ghetta vypraveno 63 transportů s 87 063 vězni, nejvíce do vyhlazovacího tábora v Auschwitz-Birkenau.²³

Na začátku května 1945 se kontroly tábora ujal Mezinárodní červený kříž, 8. května přijela Rudá armáda a převzala nad městem ochranu. Záhy byla ve městě vyhlášena karanténa kvůli epidemii skvrnitého tyfu. Během léta 1945 odešlo z ghetta kolem 30 000 osvobozených vězňů. Za čtyři roky prošlo Terezínem na 150 000 Židů. Hladem, nemocí a v důsledku špatných životních

podmínek zde zemřelo téměř 35 000 osob. Během holokaustu bylo vyvraž-
děno téměř 80 000 českých a moravských Židů.

Správa a samospráva ghetta

Ghettu velela komandatura SS, čítající několik desítek členů SS. Jejím veli-
telem byl od listopadu 1941 do července 1943 SS-Obersturmführer Siegfried
Seidl, poté SS-Obersturmführer Anton Burger a od února 1944 SS-Obersturmführer
Karl Rahm. Do Terezína byl odvelen oddíl cca 150 protektorátních
četníků, kteří měli za úkol střežit samotné ghetto a jeho obyvatele. Z tere-
zínských vězňů byla vytvořena neozbrojená stráž, tzv. Ghettowache, která
pomáhala udržovat pořádek v ghettu.

Terezín měl budit zdání samosprávného židovského města, proto se roz-
hodnutím Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische
Auswanderung) starala o vnitřní správu ghetta židovská Rada starších a ta
podléhala dozoru místního německého velitelství. V jejím čele stanul jako
první Jakob Edelstein, místopředseda pražské židovské obce. Do Terezína při-
jel již 4. prosince 1941 se svým 23členným štábem. Jakob Edelstein (1903–1944)
byl aktivním, nábožensky založeným sionistou, jeho působení v pozici židov-
ského staršího je obecně hodnoceno kladně. „Chytrý člověk, který věnuje své
schopnosti ve prospěch celku,“²⁴ vzpomíná jeden z pamětníků. Usiloval o sne-
sitelný život v podmínkách ghetta, snažil se využít pracovní schopnosti vězňů
tak, aby byli považováni za nepostradatelné a tím uchráněni před transporty
na východ. V dětech a mládeži spatřoval budoucnost židovského národa,
a proto zajistil, aby děti, na úkor starých, dostávaly větší potravinové přídělky.²⁵
Konec války očekával s nadějí na nový život v Izraeli. „Chtěl chránit mládež
před tělesnou a morální újmou u vědomí, že v dětech je národ věčný.“²⁶ „A našlo
se také několik lidí ve vedení ghetta, kteří pochopili zodpovědnost, kterou jsme
vůči dětem měli, a snažili se jim všemožně život v ghettě ulehčit. Byl to především
opět náš Jakob Edelstein, který v těžké a zodpovědné diskusi v Radě starších, kde
se jednalo o zásadu, komu má býti ten krajíček zkrácen a komu přidán, odvážnou
a jasnou analysou přispěl k rozhodnutí ve prospěch dětí, snad trochu nezvyklému
a krutému v neprospěch stárí, ale z tehdejšího hlediska jedině správnému: ve pro-
spěch budoucnosti židovského národa. A toto rozhodnutí Rady starších jako by se
přeneslo do všech ubikací, kuchyní a ulic, všude byly děti zahrnovány zvláštní péčí,
všude jim byly poskytovány výhody, a byl-li v Terezíně možný radostný pohled, byl

to pohled na hrající si děti, poměrně dobře a na oko bezstarostně vypadající.“²⁷ V prosinci 1943 byl transportován do Auschwitz-Birkenau. O půl roku později mu zde před očima zastřelili ženu a syna a vzápětí i jeho.²⁸ Primární prameny dokládají, že se Jakob Edelstein jako nábožensky založený člověk pokusil do pravidel ghetta v rámci možností implementovat tradiční židovské předpisy, např. ustanovení rabínského soudu, možnost náboženských sňatků, oficiální předpisy obřízky apod.

Druhým židovským starším byl jmenován Dr. Paul Eppstein, bývalý představitel Říšského sdružení Židů v Německu. Paul Eppstein byl o vysokých svátcích roku 1944 zastřelen v Malé pevnosti, podle mnohých pro svůj novoroční projev, který pronesl k obyvatelům ghetta: „*Po moři pluje loď. Je obsazena mnoha tisíci cestujícími. Všichni jsou dlouhou plavbou již unaveni a netrpělivi, poněvadž jízda trvá mnohem déle, nežli počítali. Konečně spatří vytouženou pevninu. Blíží se k ní stále více a více. ... Běhají za kapitánem a ptají se ho, kdy konečně vplují do bezpečného přístavu. Nabádají ho slovy, prosbami a potom i nadávkami, aby zrychlil plavbu, ale on jich nedbá, nechá je mluvit, nadávat, proklínat a mlčí, ba, dává rozkaz, aby plula loď ještě mnohem pomaleji. Proč tak činí? On jediný ví, že jest v místech, kudy právě plují, v moři mnoho nebezpečných min a že jest největší opatrnosti zapotřebí, aby loď na žádnou nenarazila. Copak záleží na tom, zda dosáhnou cíle o několik hodin později, jen když ho dosáhnou bez pohromy. Jako tento kapitán jednáme i my. Spoléhejte v nás! Buďte trpělivi a my vás dovezeme všechny do nové doby. ... Otče náš! Králi náš! Zapiš nás do knihy dobrého života!*“²⁹

Třetím židovským starším se stal Benjamin Murlmelstein, bývalý zástupce předsedy židovské obce ve Vídni a rabín. Ten se ve své funkci dožil osvobození. Jeho působení vyvolává rozporuplné názory jak bývalých vězňů, tak historiků a je stále předmětem odborného zájmu.³⁰ Např. pan B. H. vzpomíná na ostré spory mezi rabínem Federem a Murlmelsteinem, rabín prý jednou dokonce přerušil bohoslužbu, když do místnosti vstoupil Murlmelstein.³¹

Židovská samospráva byla rozdělena na oddělení vnitřní správy, hospodářské, finanční, technické, zdravotní a sociální péče, později bylo vytvořeno také samostatné oddělení péče o mládež a oddělení pro organizaci volného času.

Obyvatelé ghetta

Do Terezína byli soustředěni na základě norimberských zákonů Židé žijící na území říše. Postupně sem byli přiváženi transporty z Protektorátu Čechy